

Педагогічна та вікова психологія

УДК 159.9:356.13:378.124:81’243

Федик Андрій Олександрович

*старший викладач кафедри спеціальних дисциплін
Національна академія Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького*

Федик Андрей Александрович

*старший преподаватель кафедры специальных дисциплин
Национальная академия Государственной пограничной службы
Украины имени Богдана Хмельницкого*

Fedyk Andrii

*Senior Tutor of Special Disciplines Department
The National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine
named after Bohdan Khmelnytsky*

**ПРАКТИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ВИКЛАДАЧАМ ДПСУ ЩОДО
ВИКОРИСТАННЯ ПРОГРАМИ РОЗВИТКУ ПРОФЕСІЙНОГО
МИСЛЕННЯ МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ-ПРИКОРДОННИКІВ.
ПРАКТИЧЕСКИЕ РЕКОМЕНДАЦИИ ПРЕПОДАВАТЕЛЯМ
ГПСУ ПО ИСПОЛЬЗОВАНИЮ ПРОГРАММЫ РАЗВИТИЯ
ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО МЫШЛЕНИЯ БУДУЩИХ ОФИЦЕРОВ-
ПОГРАНИЧНИКОВ
PRACTICAL RECOMMENDATIONS FOR THE STATE BORDER
GUARD SERVICE OF UKRAINE TEACHERS’ AS FOR THE
PROGRAM USAGE OF THE FUTURE BORDER GUARD OFFICERS’
PROFESSIONAL THINKING DEVELOPMENT**

*Анотація. У статті висвітлено практичні рекомендації викладачам
Державної прикордонної служби України (далі – ДПСУ) щодо*

використання програми розвитку професійного мислення майбутніх офіцерів-прикордонників в умовах вищого військового навчального закладу (далі – ВВНЗ) із урахуванням вимог, критеріїв та принципів, що висуваються до професійної підготовки фахівців прикордонного відомства України.

У практичних рекомендаціях акцентовано, що основним джерелом розвитку професійного мислення є використання змодельованих професійно-спрямованих конкретних ситуацій, зумовлених специфікою навчальної дисципліни під час розв'язування учбово-професійних типів задач і рівнів їх складності. Наголошено, що здатність мислити професійно у майбутніх охоронців кордону розвиваються активно лише у випадку засвоєння способів професійної діяльності під час розв'язування учбово-професійних задач як наслідок їх репродуктивного засвоєння. Застосування окреслених у статті форм навчання передбачає не засвоєння готових знань, а розгляд системи засад і передумов їх виникнення, а також процесу за допомогою якого здійснюється розв'язування учбово-професійних задач і досягнення цілей ДПСУ в межах перспективи найближчого розвитку. Розвиток професійного мислення майбутніх офіцерів активізується за умов впровадження у навчально-виховний процес ВВНЗ концептуальних положень теорії проблемного навчання як управління учінневою діяльністю академіка Ю. І. Машибиця та психологічних механізмів навчання.

У запропонованих практичних рекомендаціях щодо розвитку мислення враховано роль викладача і курсантів під час реалізації суб'єкт-суб'єктної взаємодії як системи двох діяльностей. Зокрема реалізується на діяльнісному рівні роллю викладача під час навчального впливу на курсантів як: фасилітатора, дослідника, спостерігача, незалежного партнера по спільній діяльності та спілкуванню з метою відтворення учбової діяльності у тому її вигляді, яка, на його думку, повинна бути

сформована у курсантів. Роль майбутніх офіцерів передбачає рефлексивне присвоєння ними функцій управління учбовою діяльністю. Лише оптимальний розподіл функцій управління сприяє розвитку професійного мислення курсантів.

Ключові слова: практичні рекомендації, професійне мислення, параметри, викладач, майбутні офіцери-прикордонники, вищий військовий навчальний заклад, розвиток.

Анотація. В статті освітлені практичні рекомендації преподавателям Государственной пограничной службы Украины (далее - ГПСУ) по использованию программы развития профессионального мышления будущих офицеров-пограничников в условиях высшего военного учебного заведения (далее - ВВУЗ) с учетом требований, критериев и принципов, предъявляемых к профессиональной подготовке специалистов пограничного ведомства Украины.

В практических рекомендациях акцентировано, что основным источником развития профессионального мышления является использование смоделированных профессионально-направленных конкретных ситуаций, обусловленных спецификой учебной дисциплины при решении учебно-профессиональных типов задач и уровней их сложности. Отмечено, что способность мыслить профессионально у будущих защитников границы развиваются активно только в случае усвоения способов профессиональной деятельности при решении учебно-профессиональных задач как следствие их репродуктивного усвоения. Применение определенных в статье форм обучения предполагает не усвоение готовых знаний, а рассмотрение системы принципов и предпосылок их возникновения, а также процесса с помощью которого осуществляется решение учебно-профессиональных задач и достижения целей ГПСУ в пределах перспективы ближайшего развития. Развитие

профессионального мышления будущих офицеров активизируется в условиях внедрения в учебно-воспитательный процесс ВВУЗ концептуальных положений теории проблемного обучения как управление учебной деятельностью академика Е. И. Машбица и психологических механизмов обучения.

В предложенных практических рекомендациях по развитию мышления учтено роль преподавателя и курсантов при реализации субъект-субъектного взаимодействия как системы двух деятельностей. В частности, реализуется на деятельностном уровне ролью преподавателя во время учебного воздействия на курсантов как: фасилитатора, исследователя, наблюдателя, независимого партнера по совместной деятельности и общению с целью воспроизведения учебной деятельности в том ее виде, которая, по его мнению, должна быть сформирована у курсантов. Роль будущих офицеров предусматривает рефлексивное присвоения ими функций управления учебной деятельностью. Только оптимальное распределение функций управления способствует развитию профессионального мышления курсантов.

Ключевые слова: *практические рекомендации, профессиональное мышление, параметры, преподаватель, будущие офицеры-пограничники, высшее военное учебное заведение, развитие.*

Summary. *The article reveals the practical recommendations for the State Border Guard Service of Ukraine (SBGS) teachers’ as for the program usage while the professional thinking development of the future border guard officers’ at the higher military educational institution (HMEI) as well as taking into account the requirements, criteria and principles of the professional training of the Ukrainian border department defenders’.*

It has emphasized that the practical recommendations’ main source of the professional thinking development is in using the simulated professionally-

oriented specific situations, due to the disciplines' specifics while the educational-professional problems-solving types of and their complexity levels. It has stated that the professional thinking ability of the future border guards' is developing actively only in the case of mastering of the professional activity methods while solving educational and professional tasks as a consequence of their reproductive learning. The education forms usage which are outlined in the article do not involve the obtaining of ready-made knowledge, but mostly the system review of the principles and preconditions for their occurrence, as well as the process by which educational and professional tasks are solved and the SBGS goals are achieved. The professional thinking development of the future officers' is intensified under the introduction conditions into the HMEI educational process the conceptual provision of the problem-based learning theory as a student activities by academician Yu. I. Mashbyts and the psychological learning mechanisms.

The proposed practical recommendations for the thinking development has taken into ones account the teachers' and cadets' role while realizing the "subject-subject" interaction as the system of two activities. In particular, the teachers' role is realized on the activity level while the educational influence on the cadets as: the facilitator, researcher, watcher, independent joint activities partner and communicator in order to reproduce educational activities in the form that, in his opinion, should be formed in cadets'. The future officers' role involves the reflexive assignment of their management educational activities functions. The only optimal distribution of the management functions contributes the cadets' professional thinking development.

Key words: *practical recommendations, professional thinking, parameters, teacher, future border guard officers, higher military educational institution, development.*

Постановка проблеми. Розвиток професійного мислення під час професійної підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників є невід'ємною частиною системи професійної підготовки ДПСУ і передбачає послідовність здійснення цієї підготовки з метою підвищення рівня розвитку професійного мислення майбутніх офіцерів-прикордонників, їх обсягу практичних умінь і навичок мислити професійно та здійснювати мисленнєві операції. Одним з головних її завдань є здобуття ним професійних умінь і навичок професійного мислення та творче застосування знань під час розв'язування професійних задач з охорони і захисту державного кордону України в умовах значних психологічних навантажень та режимі реального часу.

Однак, результати констатувального експерименту перевірки програми розвитку професійного мислення майбутніх офіцерів-прикордонників засвідчили про недостатній рівень сформованості професійного мислення курсантів [4, с.278], що у свою чергу, зумовило необхідність розробки, обґрунтування та експериментальної перевірки у систему професійної підготовки в умовах вищого ВНЗ авторської програми розвитку професійного мислення майбутніх офіцерів-прикордонників. Програма складається з трьох блоків: теоретичного, практико-розвивального та емоційно-рефлексивного. Вона є комплексом цілеспрямованого впливу викладача на когнітивну потребнісно-мотиваційну, емоційну та операційну сфери майбутніх офіцерів-прикордонників. В основу програми покладено концептуальні положення теорії проблемного навчання як управління учіннєвою діяльністю академіка Ю. І. Машбиця [20, с. 91].

На цей час є необхідність надання практичних рекомендацій викладачам ДПСУ щодо ефективного використання програми розвитку професійного мислення майбутніх офіцерів-прикордонників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематику розвитку професійного мислення фахівця в умовах освітніх закладів, особливо в межах різноманітних її видів, досить широко вивчено вітчизняними і зарубіжними науковцями у сучасній психологічній науці. У нашому дослідженні представляють інтерес наукові доробки (А. В. Брушлинського, О. Ф. Волобуєвої, Т. Є. Гури, Л. О. Кандибовича, Л. М. Карамушки, С. Л. Рубінштейна, В. О. Лефтерова, М. В. Левченка, С. Д. Максименка, М. І. Махмутова, В. О. Моляко, Ю. І. Машбиця, М. В. Савчина, М. Л. Смутьсон, Н. В. Чепелевої та ін.).

Проте не дивлячись на цілу низку досліджень у цій галузі, існує певна проблематика щодо розвитку професійного мислення майбутніх офіцерів-прикордонників в умовах ВВНЗ.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Висвітлення опрацьованих автором практичних рекомендацій викладачам НАДПСУ щодо використання програми розвитку професійного мислення майбутніх офіцерів-прикордонників в умовах ВВНЗ.

Виклад основного матеріалу. Результати визначення психолого-педагогічних умов розвитку професійного мислення майбутніх офіцерів-прикордонників, а також розробки, обґрунтування та експериментальної перевірки авторської програми розвитку професійного мислення майбутніх офіцерів-прикордонників у систему професійної підготовки в умовах ВВНЗ [20, с. 91] засвідчили необхідність підготовки та надання практичних рекомендацій викладачам НАДПСУ щодо використання цієї програми.

Так, професійна підготовка майбутніх офіцерів-прикордонників в умовах вищого військового навчального закладу покликана забезпечити готовність випускників до самостійного, якісного та ефективного вирішення професійних задач. Останнє вимагає від майбутнього захисника державного кордону України володіння певним набором якостей, зокрема:

– умінь легко адаптуватися до змін, що відбуваються навколо, і в сфері професійної діяльності, зокрема;

– навичок самостійно набувати необхідні знання, вміло застосовувати їх на практиці, з метою розв'язання різноманітних професійних задач;

– мислити професійно та самостійно, фіксувати проблеми, що виникають в реальній дійсності та, використовуючи сучасні технології і методи управління, здійснювати пошук їх раціонального розв'язування;

– умінь розвинутого діалогічного мислення;

– здатності мотивувати дію і поведінку, здійснювати цілеспрямовану предметну діяльність та усвідомлювати сутності мотивів, цілей та дій;

– чітко усвідомлювати, де і яким чином набуті ними знання можуть бути застосовані в професійній діяльності, генерувати нові ідеї;

– ефективно працювати з інформацією: здійснювати її відбір та аналіз необхідних для вирішення проблеми фактів, висувати гіпотези, формувати узагальнення, співвідносити сформоване рішення з аналогічними чи альтернативними варіантами, тощо.

В якості критеріїв розвитку професійного мислення майбутніх офіцерів-прикордонників варто визначити наступні:

– мотиваційно-ціннісне ставлення до професійно-орієнтованої діяльності. Показником даного критерію є: мотиваційно-мисленнєва активність і спрямованість особистості в освоєнні професійної діяльності, емоційно-вольові якості особистості, такі як: цілеспрямованість, працездатність, впевненість у собі, здатність керувати своїми діями;

– інтелектуальні уміння: володіння прийомами та способами вирішення професійних задач, їх реалізація в практичній площині;

– рефлексія власної діяльності: уміння виокремлювати головне від другорядного, генерувати ідеї, встановлювати причинно-наслідкові

зв'язки між фактами та явищами; критичність мислення, самоаналіз мотивів і цілей діяльності, здатність до варіації знань, професійний та соціальний досвід.

Зауважимо, що створення рефлексивного середовища у системі професійної підготовки в умовах ВВНЗ передбачає: організацію рефлексії професійної діяльності завдяки співвіднесенню процесу навчання з реальною професійною практикою, що, в свою чергу, сприяє максимально ефективній професійній самореалізації через перенесення отриманого рефлексивного досвіду з освітньої сфери в професійну; нівелювання статусних бар'єрів між викладачем і курсантами, що дає змогу вийти за межі формального, традиційного подання матеріалу та надає можливість їм відкрито генерувати нові, інноваційні ідеї; систематичну активізацію та розвиток рефлексії, її різних видів: інтелектуальної, особистісної, перспективної, ретроспективної, кооперативної, комунікативної [1, с. 87]. В результаті перманентної рефлексії власної діяльності у свідомості майбутніх офіцерів-прикордонників посилюються мотиваційні та ціннісні установки щодо оволодіння теоретичними та практичними навичками обраного фаху.

В контексті підвищення якості професійної підготовки можемо виокремити три блоки:

- навчальна діяльність академічного типу (лекції, семінари, практичні заняття);
- квазіпрофесійна діяльність (моделювання соціального та предметного змісту майбутньої діяльності за допомогою ігрових, інтерактивних технологій);
- навчально-професійна діяльність (науково-дослідницька робота, навчальна та навчально-виробнича практика, виконання кваліфікаційних робіт) [2, с.109].

Належна реалізація усіх ланок професійної підготовки повинна відповідати наступним принципам:

- принцип єдності навчальної аудиторної і самостійної поза аудиторної роботи;
- принцип індивідуалізації та диференціації, що дозволяє максимально врахувати пізнавальні можливості, здібності та інтереси курсантів. Реалізація даного принципу передбачає розробку різнорівневих завдань;
- принцип професійної спрямованості, що детермінує перехід навчально-пізнавальної діяльності майбутніх офіцерів-прикордонників у військово-професійну, в межах якої відбувається набуття ними професійно-орієнтованих практик;
- принцип свідомості та активності, що характеризується посиленням інтересом до навчання, засвоєння базових фахових дисциплін, а принцип активності, в свою чергу, передбачає якість навчальної і самостійної діяльності курсантів, що характеризується високим рівнем позитивної мотивації, свідомості, усвідомлення потреби в оволодінні знаннями, вміннями та компетенціями в сфері їх професійної підготовки.

Результати дослідно-експериментального дослідження з розвитку професійного мислення майбутніх офіцерів-прикордонників дозволили нам розробити наступні практичні рекомендації щодо використання програми розвитку мислення охоронців кордону на задах теорії проблемного навчання як управління учіннєвою діяльністю академіка Ю. І. Машбиця. А саме:

- 1) врахування викладачем особливостей професійної діяльності охоронців кордону, а саме: а) поєднання різних за цілями дій в одній діяльності; б) обробку великих обсягів і потоків інформації; в) дефіцит часу на виконання необхідних дій, г) часта зміна психологічних станів прикордонників від очікування до сигналу екстрених дій; д) ризики

дисциплінарної, адміністративної та кримінальної відповідальності рішення, що приймаються; е) діяльність в унікальних ситуаціях, пов'язаних з небезпекою для життя і здоров'я [19, с. 8];

2) рахуватися зі специфічними ознаками навчальних груп ВВНЗ, що зумовлені особливостями конкретних завдань ВВНЗ, характером повсякденної діяльності курсантів, які мають не лише загальні для будь-якої групи соціально-психологічні риси, а саме: жорстка регламентованість і підпорядкованість власних дій курсантів командирам і начальникам; обмеженість свобод курсантів статутом ЗСУ та пересування межами військової частини; тривале перебування та комунікація у колективах, варта, внутрішня служба та ін. [3, с. 30];

3) розвиток професійного мислення курсантів необхідно здійснювати насамперед через залучення курсантів у діяльність, що найбільш повно сприяє розвитку їх розумових здібностей. Перш за все, необхідно розвивати професійно-важливі психологічні якості: як здатність здійснювати цілеспрямовану предметну діяльність; потреби та мотивацію до самовдосконалення, інтелектуального та індивідуального розвитку; здатність мотивувати дію і поведінку;

4) розвиток мислення майбутніх офіцерів відбувається у модельованих професійно-спрямованих конкретних ситуаціях зумовлених специфікою навчальної дисципліни під час розв'язування учбово-професійних типів задач (процедурних, проблемних, комунікативних та практичних (нестандартних) та рівнів їх складності [5, с. 104];

5) навички мислити професійно активно розвиваються у охоронців кордону у випадку засвоєння способів учбово-професійної діяльності в процесі розв'язання задач як наслідок репродуктивного опанування інформації та отримання знань (оскільки знання – основа продуктивного мислення);

б) поєднання в системі професійної підготовки ВВНЗ різних форм навчальної діяльності (лекції, семінарські, практичні, групові заняття, тренінги, стажування на кордоні), застосування кожної із цих форм, передбачає не засвоєння готових знань, а розгляд системи засад і передумов їх виникнення, а також процесу за допомогою якого здійснюється розв'язування різноманітних учбових задач і досягнення цілей ДПСУ в межах «перспективи найближчого розвитку» [15, с. 115];

7) для формування цих якостей рекомендовано використовувати форми і методи навчання, зокрема: *тренінги* для розвитку послідовності, широти, глибини, швидкості, гнучкості, самостійності, швидкості та осмисленості мислення [9, с.180]; *навальні, ділові та рольові ігри* для розвитку навичок комунікації, професійної спостережливості, оперативної уваги; з метою розвитку професійної пам'яті викладач орієнтує суб'єктів навчання на системне засвоєння основних формул, законів, принципів та теоретичних знань у напрямку їх організації в блоки та оволодіння курсантами різноманітними прийомами мнемічної діяльності.

8) під час реалізації суб'єкт - суб'єктної взаємодії необхідність забезпечення викладачем ключової умови перетину цілей суб'єкта навчальної діяльності з цілями навчальної діяльності (наприклад задовольнити потребу у спілкуванні, ствердити себе тощо) [15, с. 125];

9) задля розвитку мислення курсантів необхідне обов'язкове використання викладачем трьох провідних психологічних механізмів навчання (за Ю. І. Машбицем) лише у їх нероздільній єдності:

- **«психологічний механізм довизначення задачі»** лише в **контексті** «курсант↔задача» передбачає проєкцію у психологічному сенсі актуалізованих у даний момент у курсанта цілей-мотивів (його особистісні миттєві потребнісні цілі та смисли, в контексті такої ситуації,

якою її сприймає курсант) на поставлену ззовні задачу (навчальний вплив), яка задається викладачем.

- **«психологічний механізм зворотнього зв'язку»** передбачає стимулювання курсантів викладачем під час діалогу до самостійного співвіднесення майбутніми офіцерами розв'язуваної учбово-професійної задачі з учбовими цілями, сприяючи фактично – **«довизначенню задачі»**. (Активний навчальний вплив викладача на початку навчання (вказівка, рекомендація, запитання, підказка чи заборона та ін.) та мінімальний – наприкінці). Викладачу доцільно уникати таких крайнощів як надмірна чи недостатня допомога; надмірність допоміжного діалогу та категоричність чи недостатність мотивованості допомоги.

- **«психологічний механізм динамічного розподілу функцій управління»** реалізується роллю викладача в навчальному впливі на курсантів на діяльнісному рівні як: фасилітатора, дослідника, спостерігача, незалежного партнера по спільній діяльності та спілкуванню з метою відтворення учбової діяльності у тому її вигляді, яка, на його думку, повинна бути сформована у курсантів. Роль майбутніх офіцерів передбачає рефлексивне присвоєння ними функцій управління учбовою діяльністю. Лише оптимальний розподіл функцій управління сприяє розвитку професійного мислення курсантів.

10) включення в систему професійної підготовки майбутніх захисників кордону таких компонентів освітнього середовища як: його ***інтенсивність*** (об'єм та складність навчальних задач); ***послідовність*** (поетапна система роботи у групі та індивідуально, поступове посилення психологічного впливу викладача на психоемоційний стан курсантів з метою їх фрустрації методами проблемного навчання під час розв'язування учбово-професійних задач; дотримання послідовності мислення та розумових дій); ***почерговий вплив викладача на психологічні стани суб'єктів навчання з метою їх зміни від стану психологічного***

комфорту до значних психологічних навантажень під час викладення навчального матеріалу у ході проведення аудиторних та поза аудиторних занять; індивідуалізація та психологічний супровід розвитку майбутніх офіцерів пізнавальних потреб (виникає у разі суперечностей та розбіжностей між очікуваним, тим, що здається їм істинним, реальним досвідом. Індикатором пізнавальної потреби є емоція здивування) [16, с. 97] та навчальних мотивів (до самовдосконалення, інтелектуального та індивідуального розвитку), а також (вікових та гендерних особливостей курсантів, зокрема врахування наявності різних типів темпераменту, типів мислення, видів пам'яті тощо у тих, хто навчається, для надання їм можливостей там, де це можливо, обирати найбільш відповідний для себе спосіб навчання теоретичним відомостям і розв'язування учбово-професійних задач [13, с. 154];

11) орієнтування курсантів під час формування питання викладачем на процес самостійного розуміння учбово-професійних задач (їх усвідомлення, аналіз умов, мети та завдань способом перекладання курсантами задачі на т.зв. «свою мову») та перехід від несамостійного розв'язування задач під керівництвом викладача до самостійного [21, с. 6];

У цьому пункті викладач використовує задачний підхід, який описує наступні рівні на ґрунті алгоритму учбових дій, або поетапного зростання складності мисленнєвої діяльності: завдання, що вимагають мнемічного відтворення інформації; завдання, що вимагають простих розумових операцій з інформацією; завдання, що вимагають складних розумових операцій з інформацією; завдання, що вимагають опрацювання і повідомлення опрацьованої інформації; завдання, що вимагають творчого мислення (потребують інтелектуальної самостійності) [12, с.117].

12) використання у практиці професійної підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників словесно-логічного методу навчання як способу активізації їх професійного мислення;

13) застосування елементів проблемного навчання: проблемний, частково-пошуковий та дослідницький;

14) з метою поглиблення професійного мислення, стимуляції конструктивно-критичної його якості використання інтерактивних методів навчання;

15) використання принципів особистісно-орієнтованого навчання;

16) застосування ігрових технологій;

17) з метою реалізації завдань посилення професіоналізму та поглиблення професійного мислення, використання компетентнісного підходу та когнітивних технологій [18, с. 178].

Спробуємо деталізувати окреслені вище пропозиції:

– Під час лекцій, доцільно вирішувати такий спектр задач: виявлення та обґрунтування змісту наукових понять і категорій, встановлення взаємозв'язку між поняттями, явищами, процесами, розвиток інтелекту та творчого мислення, формування особистих та ділових якостей майбутніх офіцерів-прикордонників, розвиток навичок самостійної пізнавальної діяльності. В ході семінарських занять курсанти удосконалюють уміння працювати з інформацією через її пошук, систематизацію, обробку, аналіз. При цьому зміст семінарських занять повинен бути спрямований на набуття навичок мисленнєвої роботи над засвоєнням і поповненням теоретичних знань, розробкою алгоритму практичних дій. На семінарських заняттях, як правило вирішуються такі задачі: формулювання базових понять, різні логічні операції із змістовими та структурними характеристиками понять, наукових категорій (аналіз, синтез, абстрагування, порівняння, класифікація), створення структурно-

процесуальних і функціональних моделей (схем, алгоритмів, інструкцій) дослідження та використання різних елементів майбутньої професійної діяльності, розробка аргументованої доцільності прийнятого рішення, тощо.

Практичні, групові заняття сприяють вирішенню комплексних задач, пов'язаних із розвитком пізнавальних здібностей, активного професійного мислення, систематизацією, деталізацією, поглибленням і розширенням теоретичних знань, формуванням навиків професійних дій в стандартних та екстремальних ситуаціях, розробці теоретичних моделей професійних рішень із врахуванням різноманітних факторів професійного середовища, формування та розвиток якостей особистості (пізнавальної самостійності, активності, цілеспрямованості, професійного інтересу та високого рівня мотивації, відповідальності, тощо). Основним завданням таких занять є різновекторна, багатокomпонентна особистісна освіта, яка визначається як професіоналізм.

– Включення в систему професійної підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників таких компонентів освітнього середовища як: його інтенсивність (об'єм та складність навчальних задач), комфортність (психологічні умови під час проведення аудиторних та поза аудиторних занять), стиль педагогічної взаємодії на усіх рівнях, індивідуалізація та психологічний супровід розвитку їх пізнавальних психічних процесів [14, с. 17].

Відзначимо, що освітнє середовище вищого військового навчального закладу є необхідним, одним із базисних компонентів цілісного механізму професійної соціалізації, життєво-професійних ситуацій, що забезпечує формування професійного мислення і поведінки майбутніх офіцерів-прикордонників. Щодо основних шляхів психологічного супроводу їх пізнавальних психічних процесів у сфері професійної підготовки в умовах вищого військового навчального закладу, варто віднести наступні:

формування у свідомості курсантів значимості навчання для майбутньої професійної діяльності; перманентне тренування органів чуттів, розвиток уваги, пам'яті, уявлення, особливо в процесі проведення лекцій, семінарських, групових та практичних занять, розв'язання задач, наближених до умов майбутньої професійної діяльності на групових та практичних заняттях, використання прийомів, що покращують стан організму (фізичні вправи, методи емоційно-рольової саморегуляції, тощо).

– Використання методу постановки навчальних задач в процесі професійної підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників.

Значними можливостями у розвитку професійного мислення майбутніх офіцерів-прикордонників володіє метод постановки навчальних задач, у відповідності із яким, освітній процес у вищому військовому навчальному закладі вибудовується як система навчально-пізнавальних задач, змодельованих на міжпредметному рівні в логічному взаємозв'язку. Вирішення таких задач повинно детермінувати успішне засвоєння нових знань та формування методів діяльності (алгоритмів) у професійній сфері. Наразі існує проблема створення навчальних задач, які б інтегрували фундаментальну і професійну складову підготовки офіцерів-прикордонників, сприяли розвитку професійно важливих якостей їх мислення. Як показує практика психолого-педагогічних розвідок та вивчення досвіду роботи вищої школи, використання міжпредметних задач в структурі освітнього процесу розкриває додаткові можливості у розвитку якостей мислення, оскільки такі задачі володіють певними специфічними особливостями:

- вони дозволяють встановити міжпредметні зв'язки;
- їх вирішення детермінує активну розумову діяльність, пам'ять, мислення, емоційно-вольові процеси, розвиток професійної уяви, тощо;

- їх наявність в системі фахової підготовки сприяє якісному аналізу уже наявних міжпредметних знань, з метою відбору саме тих, що найбільшою мірою відповідають вирішенню задачі;
- такі задачі активізують синтез ідей, понять, фактів із різних навчальних дисциплін;
- їх використання провокує розвиток процесів уяви, мисленнєвого моделювання, логічного мислення, що базується на уміннях фіксувати загальне через одиничне, аналізувати одиничне з позицій загального та призводить до пізнавальної діяльності, сприяє саморозвитку особистості майбутнього офіцера-прикордонника.

При реалізації технології формування начальних задач, процес фахової підготовки проходить три етапи: підготовчий, під час якого курсанти засвоюють міждисциплінарні знання; реалізаційний, який включає проектування, прогнозування та реалізацію процесу пізнання та формування професійного мислення; оціночний, передбачає усвідомлення та самооцінку курсантом отриманих знань. При цьому, навчальна задача виконує важливу роль, вона є основним засобом удосконалення професійної підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників. Адже у рішенні задачі використовується алгоритм розв'язання проблемних ситуацій, формується їх продуктивне мислення, яке реалізується шляхом узгодження інтересів, включення у спілкування і взаємодію, що, в свою чергу, забезпечує формування стійкого позитивного емоційного настрою на виконання професійних дій.

Подаючи навчальну задачу як формально сконструйовано вимогу до оволодіння курсантами навчальним матеріалом, ми тим самим сприяємо концентрації їх уваги на ключових аспектах презентованої інформації. При вирішенні задачі (від виявлення і усвідомлення проблеми до її розв'язання) у курсантів формується досвід професійної поведінки в ситуації професійного вибору, а за рахунок можливості систематичного повторення

певних дій, всебічного їх аналізу, з'являється можливість перевести теорію у площину практики.

– Використання у практиці професійної підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників словесно-логічного методу навчання як способу активізації їх професійного мислення.

Цей метод сприяє формуванню системних та динамічних характеристик розумової діяльності, зумовлених діалектичним взаємозв'язком репродуктивного та продуктивного мислення. До того ж, використання цього методу дозволяє розв'язати найбільш суттєве протиріччя будь-якого навчального процесу: між постійно зростаючим обсягом знань і обмеженими часовими рамками (за рахунок раціоналізації та інтенсифікації процесу навчання).

Сутність цього методу може бути представлена такими його характеристиками: в процесі лекційних занять викладач не просто передає нову інформацію шляхом монологу, а шукає її в діалозі з аудиторією, формулює навчальні питання у вигляді проблемних блоків та стимулює їх вирішення під час заняття, що в свою чергу дозволяє курсантам набути навиків аналізу понять, умінь оперувати ними (формулювання, судження), узагальнювати, класифікувати та систематизувати. Усе це в кінцевому результаті дозволяє забезпечити високу інтенсивність пізнавальної діяльності за рахунок узагальнення та логічного структурування навчального матеріалу [6, с. 56].

– Застосування елементів проблемного навчання, яке дозволяє вирішити ряд завдань, серед них: розвиток професійних здібностей, мислення, умінь та навичок; набуття майбутніми офіцерами-прикордонниками знань та умінь, що отримані ними в результаті активного пошуку і самостійного вирішення проблеми, що характеризується вищим рівнем засвоєння, ніж за умов традиційного навчання; формування активної особистості майбутнього офіцера –

особистості, здатної передбачити, формувати та вирішувати нестандартні професійні задачі.

В умовах розвитку у курсантів професійного мислення, метод проблемного навчання здійснює вплив на формування необхідних навиків та умінь, що базуються на усвідомленні та засвоєнні наукової інформації. Саме тому, реалізуючи освітню фахову підготовку, професорсько-викладацькому складу вищого військового навчального закладу рекомендуємо систематичне використання проблемного методу під час викладання дисциплін.

Проблемне навчання базується на наступних психологічних передумовах: мислення не зводиться лише до отримання готових знань, це процес, що детермінує нові знання. Адже мислення є безперервною взаємодією особистості з об'єктом пізнання, в межах якого відбуваються аналіз синтез, абстрагування та узагальнення. Зовнішні впливи на результати процесу мислення зумовлюються внутрішніми його умовами: особистісні якості, мотивація, здібності, ціннісні орієнтації та установки, набутий досвід. Саме тому, щоб детермінувати активну мисленнєву діяльність майбутніх офіцерів-прикордонників, необхідно створити і відповідні зовнішні умови.

В основі проблемного навчання, незалежно від організації навчального процесу і вибору методу подачі матеріалу, знаходиться цілеспрямоване і послідовне створення проблемної ситуації, що активізує увагу та активність учасників навчального процесу. Самі ж проблемні ситуації поділяють на чотири типи за характером змістової сторони протиріч. Така класифікація може бути використана під час викладання будь-якої навчальної дисципліни:

– використання раніше засвоєних знань, умінь та навичок в абсолютно нових навчальних ситуаціях;

- незначна ступінь значимості існуючих знань для пояснення нових подій, сформованих навичок для виконання поставлених навчальних задач;
- наявність протиріччя між майже досягнутим результатом виконання навчальної задачі і відсутністю необхідного рівня знань для його теоретичного обґрунтування;
- наявність об'єктивно сформованого протиріччя між теоретично існуючим шляхом вирішення задачі і фактичною неможливістю реалізації обраного способу [11, с. 246]

Перевагами проблемного навчання у порівнянні із традиційними є те, що воно вчить мислити логічно, науково, формує подачу нового матеріалу більш доказово, сприяючи тим самим перетворенню знань у переконання, здійснюючи навчання більш емоційно, сприяє кращому засвоєнню, а в подальшому і успішному відтворенню знань, умінь та навичок в сфері професійної діяльності [17, с. 157].

Методами, які доцільно використовувати під час проблемного навчання, вважаємо такі:

- метод інформаційної недостатності, який передбачає подання задачі з пропущеними певними даними в умові або різні форми її подання;
- метод інформаційної перенасиченості, він ґрунтується на включенні в умову зайвої інформації;
- метод раптових заборон, полягає у тому, що на певному етапі розв'язання задачі не можливо використовувати певні механізми або варіант розв'язання (наприклад, алгоритмічний). Застосування цього методу сприяє руйнуванню стереотипів, розвитку гнучкості мислення;
- метод часових обмежень, спрямований на вивчення особливостей мисленнєвої діяльності в умовах, близьких до екстремальних. Його застосування допомагає виявити стереотипи мислення, розвиває здатність діяти в умовах, наближених до екстремальних [9, с. 47].

– З метою поглиблення професійного мислення, стимуляції конструктивно-критичної його якості пропонуємо використовувати в системі професійної підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників інтерактивні методи навчання.

Сьогодні сформовано наступну класифікацію інтерактивних методик викладання:

– допоміжні методи – використовуються для створення на заняттях конструктивної, демократичної робочої атмосфери. В своїй основі вони не несуть навчального навантаження, але допомагають ефективно використовувати інші групи методів, об'єднувати в пам'яті навчальний матеріал та вчитися його застосовувати;

– основні навчальні методи – використовуються найчастіше і створюють механізм групової роботи, є базисом для використання наступних груп методів.

До цієї групи ми відносимо метод мозкового штурму, рольові ігри, аналіз конкретних ситуацій;

– ігрові методи – використовуються для практичного програмування навчального матеріалу, засвоєння основної інформації;

– методи дискутування – використовуються для формування власної позиції та її обґрунтування;

– комплексні методи – є узагальненим проявом декількох методів, як правило, основного і конкретизуючого або методу дискутування. Використовуються для передачі комплексного уявлення про навчальний матеріал та умінь і навичок його використання.

Зауважимо, що всі ці методи доцільно використовувати на будь-яких етапах професійної підготовки в умовах вищого військового навчального закладу: від початкового оволодіння знаннями до їх контролю, закріплення, формуванню професійних умінь.

– Використання принципів особистісно-орієнтованого навчання в системі формування професійного мислення майбутніх офіцерів-прикордонників.

Основною ознакою особистісно-орієнтованого навчання є багатоваріантність методик і технологій, уміння організувати навчання одночасно на різних рівнях складності, що детермінує внутрішню мотивацію та інтерес до оволодіння курсантами професійними знаннями та навичками, їх прагнення до самопізнання та самореалізації. Метою особистісно-орієнтованої моделі у процесі навчання є сприяння особистісному росту усіх суб'єктів навчального процесу. При цьому викладач виступає фасилітатором, він створює психолого-педагогічні умови для саморозвитку, свідомого засвоєння основ професійної діяльності і розвитку професійної свідомості майбутнього офіцера-прикордонника. До ключових завдань особистісно-орієнтованого навчання ми відносимо: розкриття індивідуальних пізнавальних можливостей та здібностей кожного курсанта; допомога йому у самопізнанні, самоактуалізації, самореалізації, самовизначенні.

– Використання ігрових технологій навчання в процесі фахової підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників.

Як відомо, ігрові технології навчання є такою формою організації освітнього процесу, що базується на реконструкції моделі діяльності у межах запропонованого сценарію: навчальні ігри (відтворення змісту майбутньої професійної діяльності), ділові (моделювання різних ситуацій, пов'язаних з формуванням умінь спілкуватися, обговорювати проблему в режимі "мозкової атаки"), рольові ігри (імітація рольової поведінки у запропонованих сценарних умовах).

Можливості ігрових інтерактивних технологій досить вагомі, адже:

– вони дозволяють поєднати великий обсяг проблемних завдань, глибину і багатоаспектність їх вирішення;

- відповідають логіці діяльності, включаючи момент взаємодії, готують студентів до спілкування;
- допомагають більшого залучення учасників взаємодії в процес навчання, збуджують їх до активності;
- формують ціннісні орієнтації професійної діяльності, корегують самооцінку тощо [7, с. 17].

Застосування ігрових технологій в системі професійної підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників в умовах вищого військового навчального закладу дозволяють активізувати сприйняття ними наукового матеріалу в навчальному процесі; відтворювати реальні професійні ситуації та фрагменти майбутньої професійної діяльності; сформувати навички творчого аналізу фактичного матеріалу та самостійного (або колективного) опрацювання рішень з проблемних питань; виховувати системне мислення, вміння розуміти ситуацію, що склалася; оволодіти методами моделювання ситуацій, наслідків прийняття рішень, виконання дій.

– Для реалізації завдань посилення професіоналізму та поглиблення професійного мислення майбутніх офіцерів-прикордонників пропонуємо використання компетентнісного підходу, зокрема контекстного навчання та когнітивних технологій. Контекстні практики дозволяють спроектувати систему фахової підготовки в умовах ВВНЗ на засадах максимально наближених до майбутньої професійної діяльності. Контекстне навчання є формою активного навчання і реалізується через системне використання професійного контексту, поступового наповнення навчального процесу елементами професійної діяльності. У моделі контекстного навчання мисленнєва активність проявляється в наступних трьох базових формах діяльності та деяких проміжних. Базовими є власне діяльність академічного типу (наприклад, проблемні лекції, семінари-дискусії), квазіпрофесійна діяльність (ділові ігри та інші ігрові форми),

навчально-професійна діяльність (науково-дослідна робота студента, підготовка кваліфікованої роботи, проекту тощо).

Проміжними виступають всі інші форми – традиційні та нові, які відповідають специфіці цілей та конкретного змісту навчання на відповідному його етапі (практичні заняття професійного спрямування, імітуючи моделювання життєвих ситуацій, аналіз конкретного випадку, рольові ігри) [8. с. 144-145].

Когнітивна технологія є індивідуально орієнтованою технологією, що забезпечує сприйняття реальності, шляхом формування системи пізнавальних логічно-творчих схем та передбачає використання операцій виявлення, відбору, узагальнювання й закріплювання суттєвих зв'язків, доцільних способів активності з метою їх адекватного застосування. Серед основних когнітивних методів виокремлюють: методи емпатії, смислового, образного, символічного сприйняття, евристичних запитань, порівняння, спостереження, дослідження, конструювання понять, правил, гіпотез, прогнозування. Вони розширюють пізнавальні можливості майбутніх офіцерів-прикордонників, формують їх науковий світогляд.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Викладачам НАДПСУ з метою розвитку професійного мислення доцільно в процесі викладання різноманітних дисциплін під час професійної підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників враховувати особливості суб'єкт - суб'єктної взаємодії як системи, психологічні механізми проблемного навчання на засадах концепції Ю. І. Машбиця, та окреслені у дослідженні психолого-педагогічні форми навчального впливу, які сприяють розвитку їх професійного мислення, рефлексії; звертати увагу в процесі навчання на обґрунтування думок.

Розвиток професійного мислення, його основних характеристик (гнучкості, самостійності, системності, критичності, практичності,

конструктивності, технологічності, оперативності, ініціативності) майбутніх офіцерів-прикордонників в умовах ВВНЗ є базисною складовою їх професійного становлення та має відповідати вимогам і запитам професійної підготовки захисників Державного кордону України.

Досягнення належного рівня розвитку професійного мислення є можливим, на нашу думку, за умов повної взаємодії усіх ланок системи професійної підготовки в умовах ВВНЗ. Запропоновані нами технології, форми і методи розвитку професійного мислення, реалізуючись в єдиній методологічній і методичній системі, дозволять сформувати у випускників відповідні компетенції, компоненти готовності до професійної діяльності, професійну культуру. Застосування цих прийомів сприяє розвитку професійного мислення, як компонента майбутньої професійності; формує вміння організовувати самостійну роботу; здійснювати пошук необхідної інформації, критично її аналізувати і застосовувати в певних ситуаціях та за певних умов; формує високу мотивацію до здобуття професійної освіти; створює атмосферу співпраці; сприяє активній взаємодії суб'єктів освітнього процесу. При цьому, оптимальне співвідношення індивідуальних та колективних форм роботи забезпечує результативне засвоєння фахових знань і набуття професійних умінь і навичок, які безпосередньо пов'язані із формуванням професійного мислення. В свою чергу, проблемно-пошуковий характер пізнавальної діяльності курсантів та широке використання на заняттях професійних ситуацій, сприяє оптимізації навчального процесу, розвитку внутрішнього потенціалу їх професійного мислення.

Нажаль, обсяг статті не дозволяє нам розкрити всі особливості проблеми, що досліджується. Шляхами подальшого дослідження автор вбачає вивчення гендерних особливостей майбутніх офіцерів-прикордонників в системі професійної підготовки ДПСУ.

Література

1. Гура Т. Є. Основні напрямки реалізації психологічного супроводу професіогенезу психологів у системі післядипломної освіти. Розвиток професійної компетентності психолога у системі післядипломної освіти: науково-методичний супровід: монографія / за заг. ред. Т.Є. Гури. Запоріжжя : Просвіта, 2011. 138 с.
2. Вербицкий А. А. Активное обучение в высшей школе : контекстный подход: метод. пособие. М. : Высшая школа, 1991. 207 с.
3. Волобуєва О. Ф. Психологічні засади розвитку іншомовних здібностей майбутнього військового професіонала [Текст]: автореф. дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.07 / Волобуєва Олена Федорівна; НАПН України, Ін-т психології ім. Г. С. Костюка. К., 2010. 46 с.
4. Волобуєва О.Ф. Федик А. О. (2020). Методика, організація та результати експериментального дослідження розвитку професійного мислення майбутніх офіцерів-прикордонників // Науковий вісник МДУ, збірник наукових праць/ гол. ред. Н.В. Пазюра. Мукачево: МДУ, 2020. Випуск 1(11). С. 276-280.
5. Волобуєва О. Ф., Федик А. О. (2020) Класифікація професійних задач в системі підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників. Psychological Journal: Scientific Review / red. S. Maksymenko. №4. Vol. 6. Kyiv: H.S. Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, 2020. С. 93-106.
6. Брушлинский А. В. Психология мышления и проблемное обучение. Москва: Знание, 1983. 96 с.
7. Головка Н. Ігрові технології як засіб активізації пізнавальної діяльності студентів // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогіка. 1(1)/2015. С.17-19.

8. Іщук В. В. Використання контекстного навчання в професійній підготовці майбутніх учителів // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. 2012. № 22 (257), Ч. VII. С. 141-147.
9. Коваленко А. Б. Особливості перебігу творчої діяльності в ускладнених та екстремальних умовах / А.Б. Коваленко // Проблеми екстремальної та кризової психології. 2009. Вип.6. С. 45-52.
10. Максименко С.Д. Загальна психологія. Видання 3-є, перероблене та доповнене. Навальний посібник. К: Центр учбової літератури, 2010. 288 с.
11. Махмутов М. И. Проблемное обучение. Основные вопросы теории. М.: Педагогика, 1975. 368 с.
12. Машбиц Е.И. Психолого-педагогические проблемы компьютеризации обучения / Е.И.Машбиц. М.: Педагогика, 1988. 192 с.
13. Назар М.Н. Когнитивный базис создания модели респондента / М.Н. Назар, Д.С. Мещеряков // Научный поиск : сб. научных работ студентов, аспирантов и преподавателей. Ярославль, 2013. Вып. 13. С. 153-159.
14. Новикова С. С. Информационная образовательная среда военного вуза как фактор повышения качества обучения курсантов: автор. дис. ... канд. пед. наук. Воронеж, 2011. 24 с.
15. Савчин М. В. Педагогічна психологія. Навчальний посібник. Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 1998. 142 с.
16. Сурсаєва І. С. Формування професійного мислення майбутніх фельдшерів у процесі фахової підготовки в медичних коледжах [Текст]:. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Сурсаєва Інна Станіславівна; Вінниц. держ. пед. ун-т ім. Михайла Коцюбинського. Вінниця, 2016. 298 с.

17. Ситаров В. А. Проблемное обучение как одно из направлений современных технологий обучения // Проблемы педагогики и психологии. 2009. №1. С. 148-157.
18. Смульсон М. Л. Інтелектуальний розвиток дорослих у віртуальному освітньому просторі: монографія / М.Л. Смульсон, Ю.М. Лотоцька, М.М. Назар, П.П. Дітюк, І.Г. Коваленко Кобилянська [та ін.] ; за ред. М. Л. Смульсон. К.: Педагогічна думка, 2015. 221 с.
19. Федик А.О. Психологічний аналіз професійної діяльності офіцерів прикордонників / А.О. Федик // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. № 2 (52). Сєверодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2020. С. 5-22.
20. Федик А. О. Програма розвитку професійного мислення майбутніх офіцерів-прикордонників Psychological Journal: Scientific Review/red. S. Maksymenko. №7. Vol. 8. Kyiv: H.S. Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, 2020. С. 84-104.
21. Чепелева Н.В. Психологические механизмы понимания и интерпретации личного опыта / Н.В.Чепелева // Актуальні проблеми психології 213 : зб. наук. праць Ін-ту психології імені Г.С. Костюка АПН України / За ред. Н.В. Чепелевої. К., 2002. 2. Психологічна герменевтика, Вип. 2. С. 3-13.

References

1. Gura T. Ye. Osnovni napryamki realizaciyi psihologichnogo suprovodu profesijogenezu psihologiv u sistemi pislyadiplomnoyi osviti. Rozvitok profesijnoyi kompetentnosti psihologa u sistemi pislyadiplomnoyi osviti: naukovo-metodichnij suprovid: monografiya / za zag. red. T.Ye. Guri. Zaporizhzhya : Prosvita, 2011. 138 s.

2. Verbickij A. A. Aktivnoe obuchenie v vysshej shkole : kontekstnyj podhod: metod. posobie. M. : Vysshaya shkola, 1991. 207 s.
3. Volobuyeva O. F. Psihologichni zasadi rozvitku inshomovnih zdibnostej majbutnogo vijskovogo profesionala [Tekst]: avtoref. dis. ... d-ra psihol. nauk : 19.00.07 / Volobuyeva Olena Fedorivna; NAPN Ukrayini, In-t psihologiyi im. G. S. Kostyuka. K., 2010. 46 s.
4. Volobuyeva O.F. Fedik A. O. (2020). Metodika, organizaciya ta rezultati eksperimentalnogo doslidzhennya rozvitku profesijnogo mislennya majbutnih oficeriv-prikordonnikov // Naukovij visnik MDU, zbirnik naukovih prac/ gol. red. N.V. Pazyura. Mukachevo: MDU, 2020. Vipusk 1(11). S. 276-280.
5. Volobuyeva O. F., Fedik A. O. (2020) Klasifikaciya profesijnih zadach v sistemi pidgotovki majbutnih oficeriv-prikordonnikov. Psychological Journal: Scientific Review / red. S. Maksymenko. №4. Vol. 6. Kyiv: H.S. Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, 2020. S. 93-106.
6. Brushlinskij A. V. Psihologiya mislennya i problemne navchannya. Moskva: Znanie, 1983. 96 s.
7. Golovko N. Igrovi tehnologiyi yak zasib aktivizaciyi piznavalnoyi diyalnosti studentiv // Visnik Kiyivskogo nacionalnogo universitetu imeni Tarasa Shevchenka. Pedagogika. 1(1)/2015. S.17-19.
8. Ishuk V. V. Vikoristannya kontekstnogo navchannya v profesijnij pidgotovci majbutnih uchiteliv // Visnik LNU imeni Tarasa Shevchenka. 2012. № 22 (257), Ch. VII. S. 141-147.
9. Kovalenko A. B. Osoblivosti perebigu tvorchoyi diyalnosti v uskladnenih ta ekstremalnih umova / A.B. Kovalenko // Problemi ekstremalnoyi ta krizovoyi psihologiyi. 2009. Vip.6. S. 45-52.
10. Maksimenko S.D. Zagalna psihologiya. Vidannya 3-ye, pereroblene ta dopovnene. Navalnij posibnik. K: Centr uchbovoyi literaturi, 2010. 288 s.

11. Mahmutov M. I. Problemnoe obuchenie. Osnovnye voprosy teorii. M.: Pedagogika, 1975. 368 s.
12. Mashbic E.I. Psihologo-pedagogicheskie problemy kompyuterizacii obucheniya / E.I.Mashbic. M.: Pedagogika, 1988. 192 s.
13. Nazar M.N. Kognitivnyj bazis sozdaniya modeli respondenta / M.N. Nazar, D.S. Mesheryakov // Nauchnyj poisk : sb. nauchnyh rabot studentov, aspirantov i prepodavatelej. Yaroslavl, 2013. Vyp. 13. S. 153-159.
14. Novikova S. S. Informacionnaya obrazovatel'naya sreda voennogo vuza kak faktor povysheniya kachestva obucheniya kursantov: avtor. dis. ... kand. ped. nauk. Voronezh, 2011. 24 s.
15. Savchin M. V. Pedagogichna psihologiya. Navchalnij posibnik. Drohobich: Vidavnicha firma «Vidrodzhenyaya», 1998. 142 s.
16. Sursayeva I. S. Formuvannya profesijnogo mislennya majbutnih feldsheriv u procesi fahovoyi pidgotovki v medichnih koledzhah [Tekst]:. dis. ... kand. ped. nauk : 13.00.04 / Sursayeva Inna Stanislavivna; Vinnic. derzh. ped. un-t im. Mihajla Kocyubinskogo. Vinnicya, 2016. 298 s.
17. Sitarov V. A. Problemnoe obuchenie kak odno iz napravlenij sovremennyh tehnologij obucheniya // Problemy pedagogiki i psihologi. 2009. №1. S. 148-157.
18. Smulson M. L. Intelektualnij rozvitok doroslih u virtualnomu osvithomu prostori: monografiya / M.L. Smulson, Yu.M. Lotocka, M.M. Nazar, P.P. Dityuk, I.G. Kovalenko Kobilyanska [ta in.] ; za red. M. L. Smulson. K.: Pedagogichna dumka, 2015. 221 s.
19. Fedik A.O. Psihologichnij analiz profesijnoyi diyalnosti oficeriv prikordonnikov / A.O. Fedik // Teoretichni i prikladni problemi psihologii : zb. nauk. prac Shidnoukrayinskogo nacionalnogo universitetu imeni Volodimira Dalya. № 2 (52). Syevyerodoneck : Vid-vo SNU im. V. Dalya, 2020. S. 5-22.

20. Fedik A. O. Programa rozvitku profesijnogo mislennya majbutnih oficeriv-prikordonnikiv Psychological Journal: Scientific Review/red. S. Maksymenko. №7. Vol. 8. Kyiv: H.S. Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, 2020. S. 84-104.
21. Chepeleva N.V. Psihologicheskie mehanizmy ponimaniya i interpretacii lichnogo opyta / N.V.Chepeleva // Aktualni problemi psihologiyi 213 : zb. nauk. prac In-tu psihologiyi imeni G.S. Kostyuka APN Ukrayini / Za red. N.V. Chepelyevoyi. K., 2002. 2. Psihologichna germenevtika, Vip. 2. S. 3-13.